

Primární vizuální průzkum lomu poblíž nekropole Monterozzi v Tarquiniích

■ MICHAL CIHLA (Praha)
FRANTIŠEK VÁCLAVÍK (Pardubice)
MARTIN TREFNÝ (Praha)

Abstract:

Primary visual research of the stone quarry near of Monterozzi necropolis in Tarquinia

The present contribution brings basic information on the primary visual research of the stone quarry in the vicinity of the ancient Etruscan necropolis of Monterozzi in Tarquinia. Although precise data on the chronology of the use of the quarry cannot be yet presented, use during the time of existence of Etruscan city of Tarquinia with magnificent temple architecture, fortifications and other stone urban housing, cannot be excluded. This is shown by identification of similar working traces, indicating the use of the same tools and stone-cutting equipment as in the nearby necropolis of Banditaccia adjacent to the Etruscan city of Caere. The research of the quarry is in its initial point. Further information including the precise plan of the quarry will be a matter of further study presented after the finishing of the research project.

key words: Tarquinia – quarry – Etruscan period – working traces – working tools

klíčová slova: Tarquinia – lom – etruské období – pracovní stopy – kamenické nástroje

Úvod

Jedno z nejvýznamnějších etruských měst, Tarquinie, vykazují na svém území četné doklady masivního využití stavebního kamene, a to zejména místní vápenné horniny zvané macco a také různých druhů porézni sopečné horniny nazývané nenfro. Monumentální kamenná architektura je zde zastoupena především chrámem nazývaným tradičně Ara della Regina (obr. 1a: 1), založeným někdy na počátku druhé čtvrtiny 6. století př. Kr. a vyvíjejícím se skrze čtyři stavební fáze až do období romanizace v 3.–2. století př. Kr.¹

¹ Srov. např. COLONNA 1985; BONGHI JOVINO – CHIESA 2009; BONGHI JOVINO – BAGNASCO GIANNI 2012 s další literaturou k tématu.

Kámen je využit při konstrukci monumentální fortifikace, včetně brány, zachovalé především v severní části západní poloviny města zvané Pian di Civita (obr. 1a: 2). Částečně je kámen využit při konstrukci hydrotechnických zařízení, resp. studen, kterých je na území obou částí etruského města, tedy

a

b

c

Obr. 1. Tarquinie, prov. Viterbo, reg. Lazio. A) jednotlivé lokality na území etruského města: 1 – Ara della Regina, 2 – brána (tzv. Porta Romanelli) a fortifikace, 3 – Complesso monumentale, 4 – skalní nekropole Morre, 5 – skalní hrobky v poloze Casco della Donna, 6 – skalní hrobky v poloze Poggio Quarto degli Archi I–II, šipka označuje místo pojednávaného lomu poblíž nekropole Monterozzi. B) detail lomu na leteckém snímku (podle http://www.pcn.minambiente.it/viewer_old/, poslední přístup 17. 2. 2017), při pravém horním okraji snímku severozápadní část nekropole Monterozzi, vlevo jihovýchodní okraj současné Tarquinie. C) detail lomu (podle http://www.pcn.minambiente.it/viewer_old/, poslední přístup 17. 2. 2017). Severozápadně od pojednávaného lomu je vidět další povrchová aktivita, nejspíše těžebního charakteru.

Pian di Civita i Pian della Regina, několik desítek.² Stejně tak je kámen využit při konstrukci nejrůznější městské zástavby počínaje orientalizujícím obdobím. To je i příklad malé kultovní stavby, která plnila svůj účel zhruba od přelomu první a druhé čtvrtiny 7. století př. Kr. v poloze nazývané *Complesso monumentale*³ (obr. 1a: 3), kde byla doložena rovněž zástavba z následujících období včetně nedávno objeveného podzemního hypogea, sekundárně využitého pro deponování lidských a zvířecích ostatků. Konečně kámen byl využit i při konstrukci nejrůznějších staveb také v období středověku, kdy byly Tarquinie rovněž osídleny, i když zřejmě v podstatně menším rozsahu, než tomu bylo během období jejich největšího významu.

Jak je patrné z předchozího výčtu, kámen byl stavební surovinou, jejíž užití dosáhlo během několikasetleté existence Tarquinii vskutku obrovských rozměrů. Proto je namístě otázka, kde byl stavební kámen pro nejrůznější stavební počiny dobýván. Jelikož město je situováno na vyvýšené vápencové kře a na mnoha místech svého obvodu je od okolí odděleno kolmým skalním svahem, nabízí se možnost exploatace stavebního kamene přímo v těsné blízkosti města, v tomto skalním svahu. Ovšem doposud nebyly v těchto místech žádné reliktky či indicie dobývací činnosti objeveny. Nelze rovněž vyloučit, že jako stavební surovina mohl být použit i kámen vytěžený během stavby komorových hrobek. Ty jsou doloženy zejména na severovýchodě Tarquinii v poloze *Morre*⁴ (obr. 1a: 4), popř. v poloze *Casco della Donna*⁵ (obr. 1a: 5) či *Poggio Quarto degli Archi I-II*⁶ (obr. 1a: 6). Při zběžné prohlídce jedné

---

² Detailním topografickým průzkumem, stejně jako typologickou klasifikací nejrůznějších staveb hydrotechnického charakteru, tedy zejména studen, ale i kanalizačních stok či blízkých podzemních struktur, se zabýval PADOVAN 2002. Od doby této syntetické práce došlo zejména na území lokality *Complesso monumentale* k objevům několika podobných struktur, které však zatím nebyly uceleně publikovány, s výjimkou drobných zmínek, srov. BAGNASCO-GIANNI 2012, týkajících se např. zajímavých technických řešení superpozice studny a zdi vymezující okrasek orientalizující kultovní stavby v této lokalitě.

³ Srov. BONGHI JOVINO – CHIARAMONTE TRERÉ 1997; CHIARAMONTE TRERÉ 1999; BONGHI JOVINO 2001; BAGNASCO GIANNI et al. (v tisku).

⁴ BRUNETTI NARDI 1972, s. 74–75; CIATINI – MELANI – NICOSIA 1972, s. 413; SZILÁGYI 1972; BRUNETTI NARDI 1981, s. 157; PEREGO 2005, s. 61–62; PEREGO (v tisku).

⁵ HENCKEN 1968, s. 285; PEREGO 2005, s. 38–39.

⁶ PERNIER 1907a, s. 43; PERNIER 1907b, s. 344; PALLOTTINO 1937, sl. 83–84; HENCKEN 1968, s. 258, 285; RENDELI 1993, s. 415–416; BRUNI 1995, s. 215, pozn. 8; CARDOSA 1995, s. 101; MANDOLESI 1999a, s. 147; MANDOLESI 1999b, s. 50, 52; PEREGO 2005, s. 158–160.

Obr. 2. Tarquinie, prov. Viterbo, reg. Lazio. Lom poblíž nekropole Monterozzi. Pohled na vytěženou vstupní část lomu, vpravo je viditelný sloup podpírající masiv. Sloup vznikl komorovým způsobem těžby. Po levé straně mladší vyzděný sloup neznámé datace.

z helénistických hrobek v poloze Morre byly stopy odlamování kvádrů na stěně hrobky rovněž registrovány. Totéž bylo zaznamenáno při prohlídce interiéru jedné z hrobek na nekropoli Banditaccia v Cerveteri. Lze tedy zvažovat, že management práce s kamenem při hloubení hrobek počítal s tím, že vytěžený materiál mohl být dále použit coby stavební hmota. Ovšem obsah kamene vytěžený při konstrukci těchto hrobek by z hlediska objemu jen stěží dosahoval množství použitého při nejrůznějších stavbách na území města. Kde tedy hledat zdroj kamenné suroviny pro tarquinijské monumentální stavby? Jeden z potenciálních kandidátů z vícero místních lomů⁷, nazývaný Cava Maggi, se nachází poněkud dále od městského osídlení, a to v těsné blízkosti proslulé nekropole Monterozzi⁸ (obr. 1b–c).

Komorový lom poblíž nekropole Monterozzi

Asi 200 m jižně od nekropole Monterozzi, cca 50 m JZ od hrobky Mercareccia, se nachází oválná skrývka o rozměrech cca 40 × 60 m, svažující se směrem k severu, kde dosahuje výšky zářezu téměř 10 m (obr. 1b–c). Tato skrývka je vytvořena ve vápencovém masivu. V severní, nejhlubší části skrývky se nachází vstup do komorového lomu. Běžně bylo využíváno tohoto typu těžby především u vysokého masivu se silnou vrstvou pokrývky nebo v našem případě u vysokých strání. Principem těžby bylo vyhloubení komor do nitra masivu, někdy i několika komor vedle sebe, které se mohly i propojit. Při propojení byly vždy ponechávány přirozené sloupy, které fixo-

⁷ Srov. PADOVAN 2002, fig. 34–35.

⁸ Za základní informace o této lokalitě jsou autoři příspěvku zavázáni kolegyni Matilde Marzullo (Università degli studi di Milano).

valy masiv před zhroutilím. V tomto případě je lom tvořen vstupní chodbou, která se následně rozbíhala do dvou směrů. Ve východním směru byly chodby spojeny se vstupní částí, a vytvořily tak rozlehlou halu, která byla podepřena přirozeným sloupem (obr. 2). Samotná vnitřní těžba byla prováděna nejstarší formou, tzv. lavičkovou těžbou. Odkrývky byly malé, na šířku několika kvádrů a na výšku v pravidelných sloupcích až ke stropu chodby. U komorového lomu je výhodou kvalitní masiv, nepočítá se se zvětralými kusy. Odkrývka je tedy velmi souvislá, na rozdíl od povrchového lomu, kde se původně sledovala především kvalita a vrstevnatost masivu. Pokud se narazilo na vrstvu zvětralou, vynechala se a lámalo se opodál. V případě popisovaného lomu byl masiv kompaktní. Těžba byla sice prováděna ve vrstvách, ale vlastní vrstva byla tvořena potřebou vylomení rozměrově předem definovaných bloků. Postupovalo se od stropu chodby

Obr. 3. Tarquinie, prov. Viterbo, reg. Lazio. Lom poblíž nekropole Monterozzi. Způsob tzv. lavičkové těžby. Tento systém, kdy se postupovalo od stropu směrem k podlaze, vytvářel stupně, po kterých se těžba mohl dobře pohybovat.

k podlaze. První vrstva bloků byla vytvořena vertikálními dělicími rýhami do hloubky samotných bloků až na požadovanou úroveň budoucího tvaru. Horizontální dělicí rýha se vysekávala v požadované vzdálenosti od stropu masivu. Samotné odsekání bloku od masivu se tak dělo u stropu, a to dělicími klíny. Následné vrstvy bloků se již oddělovaly ve spodní hraně bloku (obr. 3–4). Způsob manipulace s vrchními bloky nebyl zatím zjištěn. Po vyjmutí vrchní vodorovné vrstvy, se postupovalo dovnitř masivu do hloubky několika bloků. Poté se těžily celé vodorovné vrstvy ve stupních směrem k podlaze. Někdy se při vyjmutí několika vodorovných vrstev pokračovalo do stran a vytvářely se další budoucí těžební sloupce. Pokud se těžba pohyboval po původním povrchu horniny, vytesával si pro potřebu lezení a těžby tzv. nášlapnice. Pokud se pohyboval ve vrstevnicově vytěženém systému, k pohybu využíval již vytěžených lavič (obr. 5).

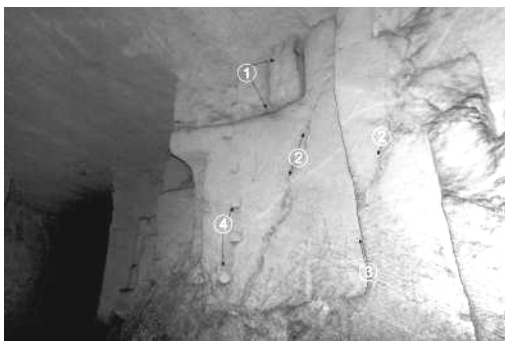

Obr. 4. Tarquinie, prov. Viterbo, reg. Lazio. Lom poblíž nekropole Monterozzi. Způsob tzv. lavicové těžby. Kromě horizontálních lavic se těžilo v definovaných vertikálních sloupcích.

Co se týče nástrojů užitých při těžbě samotné, je třeba se zmínit nejprve o tom, jaké nástroje se k tomuto účelu využívaly od nejstarších dob v nej-různějších částech „starého světa“. Předpokládáme užití nástrojů kovových. Asi nejstarší aplikace obdobné těžby registrujeme v Egyptě. Zde se těžilo principiálně dvěma druhy nástrojů. Jednak ručními, jednak také topůrkovými. Systém těžby bylo možno poměrně dobře vysledovat právě na tzv. dělicích rýhách.

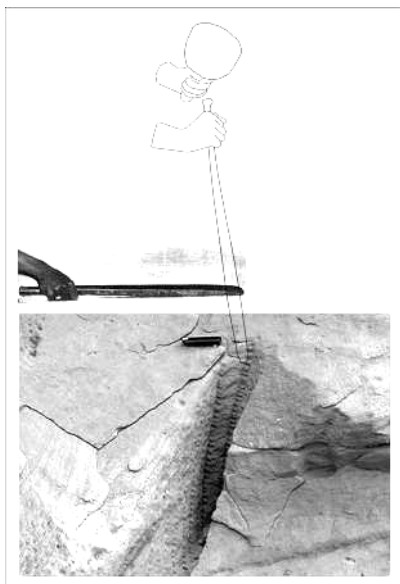
Ruční nástroje měly tvar dlouhého dláta, zpravidla měděného. Toto dláto se drželo v jedné ruce a druhou rukou se vedly úderý dřevěnou palicí (obr. 6). Protože dláto bylo úzké, na vytvoření rýhy bylo potřeba vysekat několik rýh vedle sebe.⁹ Stopy vykazují jednoznačnou trasu úderů za sebou v přímé lince.

Topůrkové nástroje, především teslice, se skládaly z dřevěného topůrka,

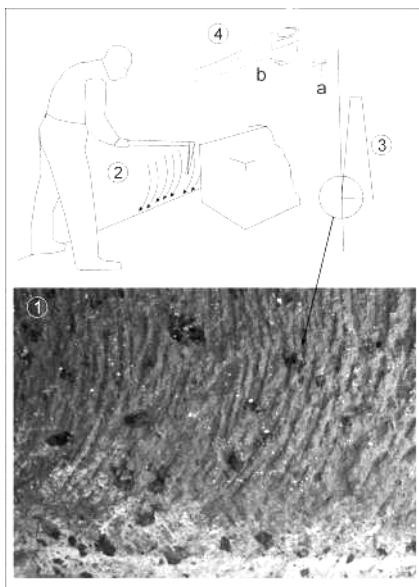

Obr. 5. Tarquinie, prov. Viterbo, reg. Lazio. Lom poblíž nekropole Monterozzi. 1 – těžba bloku od stropu, nejprve byly vytvořeny boční dělicí rýhy, spodní dělicí rýha a nakonec byl blok odtěžen od stropu pomocí dělicích klínů, 2 – šikmína vymezuje dosah topůrkového nástroje v dělicí rýze, 3 – příčná vytěžená šachta, 4 – nášlapnice, systém záseků pro pohyb těžače po svislé stěně masivu.

⁹ HARREL – STOREMYR 2015, s. 23.

Obr. 6. Charakteristické drobné stopy tvořené za sebou údery dřevěné palice do dlouhého úzkého dláta. (podle HARRELL – STOREMYR 2015, s. 23).

Obr. 7. Cerveteri, nekropole Banditaccia, Via Sepolcrale Principale, JV řada komorových hrobek ze 4. a 3. století př. Kr. 1 – charakteristická radiální stopa po topůrkovém nástroji při tvorbě dělicí rýhy, 2 – postoj těžaře při tvorbě dělicí rýhy, 3 – rýhy jsou tvořeny hranou teslicovitého nástroje, nejedná se o nástroj se špicí, 4 – nástroje, jejichž tvar odpovídá charakteristice stop (a) nástroj užívaný v Etrurii, b) nástroj užívaný v Mezopotámii – podle FLINDERS PETRIE 1917, s. 131).

kteřé bylo na konci ostře zahnuté (větev stromu).¹⁰ Do něj bylo zasazeno měděné, později bronzové ploché dláto s trny pro účinné zafixování k topůrku.¹¹ Stopy provedené tímto nástrojem byly velmi typické, vedené radiálně, to znamená, že na ploše vytěžené rýhy se objevovaly charakteristické obloučky (obr. 7).

¹⁰ CIHLA – PANÁČEK – VESELÝ 2014, s. 79.

¹¹ FLINDERS PETRIE 1917, s. 126–128.

Obr. 8. Tarquinie, prov. Viterbo, reg. Lazio. Lom poblíž nekropole Monterozzi. Záscky po teslicovitém topůrkovém nástroji při tvorbě dělicí rýhy, odhalené při průzkumu lomu.

Obr. 9. Tarquinie, prov. Viterbo, reg. Lazio. Lom poblíž nekropole Monterozzi. Detail záseků po teslicovitém topůrkovém nástroji při tvorbě dělicí rýhy, zjištěný při průzkumu lomu.

Co se týče lomu poblíž nekropole Monterozzi, pracovní stopy jsou zde velmi specifické. Stopa je velmi úzká, ovšem nevykazuje známky ručního dláta, úderý nejsou totiž vedeny v řadě blízko za sebou. Stopy nejsou pravidelné a vykazují poměrně hluboký zásek, tedy úder s větší razancí, čehož může být dosaženo pouze užitím topůrkového nástroje (obr. 8–9). Kromě toho je břit příčný, jde tedy o teslici. Pro srovnání, zcela obdobné stopy byly objeveny na nekropoli Banditaccia v Cerveteri, kde se nacházely v jednokomorových zahloubených hrobkách na jižní straně Via delle Serpi. Tyto stopy jsou opět velmi hluboké a úzké, jedná se tedy o podobný topůrkový nástroj (obr. 10–11). Zajímavým se jeví také způsob práce s těmito nástroji. Na vytěžených plochách totiž nespátřujeme typickou radiální trajektorii po úderech topůrkovými nástroji, která vzniká úderem nástroje pod sebe vedeným švihem v lokti, ale naopak přímou sešikmenou linku v úhlu cca 45°, kle-

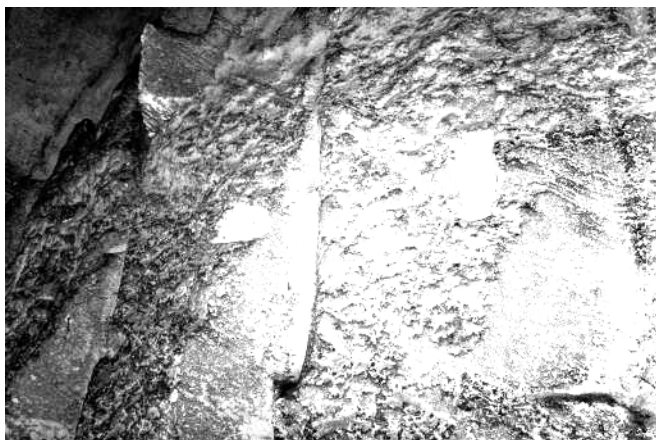
Obr. 10. Cerveteri, nekropole Banditaccia, Via delle Serpi. Jižní řada komorových hrodek, šipka ukazuje zásek obdobným teslicovitým nástrojem, jaké byly identifikovány i v Tarquiníích.

Obr. 11. Cerveteri, nekropole Banditaccia, Via delle Serpi. J řada komorových hrodek. Detail záseku z předchozího obrázku.

sající od těžaře dále ke konci bloku. Je to dáno držením topůrka nad sebou, úder je veden celými pažemi, přičemž ohyb je zajištěn v ramenních kloubech. Těžář totiž musel stát většinou v již zmíněných náslapnicích vysekaných ve stěně a dělicí rýhu vysekával v úrovni očí (obr. 12). Je zajímavé, že podobné nástroje jsou registrovány v Řecku, naopak Římané úzký břit inovovali proseknutím a vytvořením dvou zubů, které měly daleko větší záběr a dělicí rýha byla lépe a rychleji odtěžena.¹²

¹² BESSAC 2002, s. 35.

Obr. 12. Tarquinie, prov. Viterbo, reg. Lazio. Lom poblíž nekropole Monterozzi. Detailní pohled na tzv. nášlapnice, které sloužily k pohybu po stěně masivu.

Pokud jde o stanovení chronologie využívání lomu, můžeme se prozatím opřít o analogické stopy v Cerveteri (viz výše). Tyto hrobky jsou řazeny do období 4. a 3. století př. Kr. Faktem zůstává, že z hlediska své velikosti musel být tento komorový lom otevřen pro systematickou těžbu, která byla nutná z hlediska realizace stavby většího charakteru. Lákavou indicií je zde přestavba tarquinijského chrámu Ara della Regina ve své třetí stavební fázi, kdy došlo k proměně spíše menší archaické stavby ve stavbu monumentálních rozměrů, včetně figurální terakotové výzdoby na východním štítě apod. Ve 4. století př. Kr. dochází rovněž k rekonstrukci tarquinijské městské hradby, jejíž původní podoba snad pochází z archaického období.¹³ Na kvádrovém zdivu objektu, pravděpodobně obytného domu, stojícího nedaleko městské brány Porta Romanelli, jsou patrné analogické zahlobené drážky vzniklé při větším zahlobení svislých dělicích rýh, které tak postihují další sloupec kvádrů lámaných v dalším sledu. Analogická je zde i celková velikost kvádrů (obr. 13).

¹³ Ke srovnatelným výsledkům došli autoři výzkumu několika lomů na území etruské Populonie. Ačkoliv se zde počítá s použitím kamene ke stavebním účelům již v orientalizujícím období, trasologické stopy a způsob extrakce bloků umožnily spojovat těžbu hlavně s rekonstrukcí akropole Populonie, která proběhla od pozdního 3. až do poloviny 2. století př. Kr. Srov. CAMBI – CAVARI – MASCIONE 2009 a CAM-POREALE – MASCIONE 2010.

Obr. 13. Tarquinie, prov. Viterbo, reg. Lazio. Obvodová zeď domu jihozápadně od brány označované jako Porta Romanelli. Na povrchu kamenných bloků je patrná rýha, shodná s vertikálními rýhami zjištěnými v pojednáváním lomu.

Nelze samozřejmě vyloučit ani pozdější využití lomu v římském období nebo i později. Zcela nepravděpodobné není ani využívání ve všech zmíněných periodách. Co se týče novověké těžby, pro ni nebyly na místě zatím nalezeny přesvědčivé doklady. Pro těžbu 19. století je např. rovněž typické vylamování velkých bloků, sekaných nástrojem s úzkým břitem, ovšem na velmi dlouhém topůrku, jehož použití opět zanechává charakteristickou radiální stopu. Takové stopy však nebyly na místě registrovány. Pro těžbu v 19. století by bylo rovněž možno předpokládat větší systematickosti těžebních prací. Na tomto místě je možno rovněž poznamenat, že jakékoliv informace o moderní nebo i středověké těžbě v tomto místě nejsou k dispozici a totéž platí i o eventuálních zmínkách v odborné literatuře.¹⁴

Závěr

Závěrem by autoři příspěvku rádi zdůraznili, že prezentovaná zjištění mají zatím povahu primárních dat, které je třeba v mnohých aspektech ověřit. Za tím účelem bude nově projekt topografického mapování nejbližšího okolí starověkých Tarquinii, v jehož rámci vznikl tento příspěvek, rozšířen i o de-

¹⁴ Tuto informaci poskytla autorům Piera Ceccarini, pracovnice místního městského archivu, za což jí jsou autoři příspěvku velmi zavázáni.

tailní výzkum zmíněného lomu. S tím souvisí i další zaměření projektu na archeologický a stavebněhistorický průzkum nejrůznějších druhů architektury na tarquinijském území, včetně rekonstrukce stavebních postupů a technologií. Posledně jmenované aspekty nebyly prozatím při výzkumu etruských Tarquinii detailně řešeny. Vyplněním této mezery se tak otevírá značný potenciál pro získání velmi významných dat, která mohou být využita i v kombinaci s výsledky starších výzkumů nejrůznějšího zaměření, a zásadně tak přispět k poznání a rekonstrukci nejrůznějších forem stavebních aktivit na území této etruské metropole.

Literatura:

- BAGNASCO-GIANNI, Giovanna. Das antike Stadtgebiet von Tarquinia und seine Heiligtümer. In STEINGRÄBER, Stephan (ed.). *Tarquinia: Stadt und Umland von den Etruskern bis heute*. Darmstadt: Philipp von Zabern 2012, s. 23–32.
- BAGNASCO-GIANNI, Giovanna – GOBBI, Alessandra – PETERSEN, Nora M. – PIAZZI, Claudia – TREFNÝ, Martin. *Tarquinia and the north. Considerations on some archaeological evidence of the 9th-3rd century BCE* (v tisku).
- BESSAC, Jean-Claude. Les carrières du Bois des Lens (Gard). *Gallia*, 2002, 59, s. 29–51.
- BONGHI JOVINO, Maria – CHIARAMONTE TRERÉ, Christina (eds.). *Tarquinia. Testimonianze archeologiche e ricostruzione storica. Scavi sistematici nell'abitato (campagne 1982–1988)*. Roma: L'Erma di Bretschneider 1997.
- BONGHI JOVINO, Maria (ed.). *Tarquinia. Testimonianze archeologiche e ricostruzione storica. Scavi sistematici nell'abitato (campagne 1982–1988). I Materiali 2*. Roma: L'Erma di Bretschneider 2001.
- BONGHI JOVINO, Maria – CHIESA, Federica (eds.). *L'ara della regina di Tarquinia. Aree sacre. Santuari mediterranei*. Milano: Cisalpino 2009.
- BONGHI JOVINO, Maria – BAGNASCO-GIANNI, Giovanna (eds.). *Tarquinia. Il santuario dell'Ara della Regina. I templi arcaici*. Roma: L'Erma di Bretschneider 2012.
- BRUNETTI NARDI, Giuliana. *Repertorio degli scavi e delle scoperte archeologiche nell'Etruria meridionale (1966–1970)*. Roma: Istituto di Archeologia Etrusco-Italica 1972.
- BRUNETTI NARDI, Giuliana. *Repertorio degli scavi e delle scoperte archeologiche nell'Etruria meridionale (1971–1975)*. Roma: Istituto di Archeologia Etrusco-Italica 1981.

- BRUNI, Stefano. Rituali funerari dell'aristocrazia tarquiniese durante la prima fase orientalizzante. In *Miscellanea in memoria di Giuliano Cremonesi*. Pisa: Università di Pisa 1995, s. 213–252.
- CAMBI, Franco – CAVARI, Fernanda – MASCIONE, Cynthia. *Materiali da costruzione e produzione del ferro. Studi sull'economia popoloniese fra periodo etrusco e romanizzazione*. Bari: Edipuglia 2009.
- CAMPOREALE, Stefano – MASCIONE, Cynthia. Dalle cave ai cantieri: estrazione e impiego della calcarenite a Populonia tra periodo etrusco e romano. In CAMPOREALE, Stefano – DESSALES, Hélène – PIZZO, Antonio (eds.). *Arqueología de la construcción II Los procesos constructivos en el mundo romano: Italia y provincias orientales (Certosa di Pontignano, Siena, 13–15 de Noviembre de 2008)*. Madrid: Mérida 2010, s. 153–172.
- CARDOSA, Massimo. Analisi delle strutture tombali in Etruria nell'Età del Ferro: le tombe ad incinerazione. In CHRISTIE, Neil. *Settlement and Economy in Italy 1500 BC–AD 1500*. Oxford: Oxbow books 1995, s. 99–109.
- CHIARAMONTE TRERÉ, Christina (ed.). *Tarquinia. Testimonianze archeologiche e ricostruzione storica. Scavi sistematici nell'abitato (campagne 1982–1988). I Materiali I*. Roma: L'Erma di Bretschneider 1999.
- CIATTINI, Alberto M. – MELANI, Vasco – NICOSIA, Francesco. *Itinerari etruschi*. Pistoia – Firenze: Tellini 1972.
- CIHLA, Michal – PANÁČEK, Michal – VESELÝ, Libor. Středověké topůrkové kamenické nástroje, jejich ikonografické a archeologické doklady na našem území a výroba jejich replik. In PANÁČEK, Michal (ed.). *Sborník 12*. Praha 2014, s. 77–104.
- COLONNA, Giovanni. Il tempio detto dell'Aradella Regina. In COLONNA, Giovanni (ed.). *Santuari d'Etruria, Catalogo della Mostra (Arezzo 19 maggio – 20 ottobre 1985)*. Milano: Electa 1985, s. 70–73.
- FLINDERS PETRIE, William M. *Tools and weapons illustrated by the Egyptian collection in University college, London, and 2,000 outlines from other sources*. London: British school of archaeology in Egypt 1917.
- HARRELL, James, A. – STOREMYR, Per. Limestone and sandstone quarrying in Ancient Egypt: tools, methods and analogues. *Marmora*, 9, 2015, s. 19–43.
- HENCKEN, Hugh. *Tarquinia. Villanovans and Early Etruscans*. London: Thames and Hudson 1968.
- MANDOLESI, Alessandro. *La „prima“ Tarquinia: l'insediamento protostorico sulla Civita e nel territorio circostante*. Firenze: All'insegna del Giglio 1999.

- MANDOLESI, Alessandro. All'origine dell'Ager tarquinienis: il cantone meridionale tarquiniese nella prima età del ferro. In PANI ERMINI, Letizia – DEL LUNGO, Stefano (eds.). *Leopoli – Cencelle. Le preesistenze*. Roma 1999, s. 47–63.
- PADOVAN, Gianluca. *Civita di Tarquinia: Indagini speleologiche, catalogazione e studio delle cavità artificiali rinvenute presso il Pian di Civita e il Pian della Regina*. Oxford: J. and E. Hedges 2002.
- PALLOTTINO, Massimo. *Tarquinia. Monumenti Antichi* 36. Milano: Ulrico Hoepli 1937.
- PEREGO, Lucio G. *Il territorio tarquiniese. Ricerche di topografia storica*. Milano: LED Edizioni Universitarie 2005.
- PEREGO, Lucio G. (ed.). *Sotto le mura di Tarquinia. Indagini nella necropoli delle Morre a Pian di Civita (Tarchna. Supplementi, 4)*, Trento: Tangram Edizioni Scientifiche, v tisku.
- PERNIER, Luigi. Corneto Tarquinia. Nuove scoperte nel territorio tarquiniese. *Notizie degli scavi di antichità*, 1907a, s. 43–82.
- PERNIER, Luigi. Corneto Tarquinia. Nuove scoperte nel territorio tarquiniese. *Notizie degli scavi di antichità*, 1907b, s. 227–261.
- RENDELI, Marco. *Città aperte: ambiente e paesaggio rurale organizzato nell'Etruria meridionale costiera durante l'età orientalizzante e arcaica*. Roma: GEI 1993.
- SZILÁGYI, János G. Le fabbriche di ceramica etrusco-corinzia a Tarquinia. *Studi Etruschi*, 1972, 40, s. 28–34.

Michal Cihla, Muzeum Karlova mostu, Křižovnické náměstí 3, Praha 1, 110 00

cihla.m@seznam.cz

MgA. František R. Václavík, F. R. Václavík – B. Šeda, s. r. o. (Stavebně historické průzkumy, dokumentace historických staveb), Mezi mosty 436, Pardubice, 530 03

fravaclavik@volny.cz

PhDr. Martin Trefný Ph.D., Ústav dějin křesťanského umění, Katolická teologická fakulta, Univerzita Karlova, Thákurova 3, Praha 6, 160 00

trefnymartin@seznam.cz